
O P V S C V L A

ARCHÆOLOGICA

2005

OPVSC. ARCHÆOL. VOL. 29 STR. / PAGES 1–374 ZAGREB 2005.

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
FACULTY OF PHILOSOPHY,
UNIVERSITY OF ZAGREB

RADOVI ARHEOLOŠKOG ZAVODA
PAPERS OF THE DEPARTMENT
O F A R C H A E O L O G Y

UDK 902-904

ISSN 0473-0992

SADRŽAJ

CONTENTS

Stašo FORENBAHER
& *Timothy KAISER*

- PALAGRUŽA I ŠIRENJE ZEMLJORADNJE NA JADRANU
PALAGRUŽA AND THE SPREAD OF FARMING IN THE
ADRIATIC
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 7

Jacqueline BALEN

- KOSTOLAČKI HORIZONT NA VUČEDOLU
THE KOSTOLAC HORIZON AT VUČEDOL
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 25

Domagoj PERKIĆ
& *Daria LOŽNJAK DIZDAR*

- KASNOBRONČANODOBNA OSTAVA SIČA/LUČICA
THE SIČA/LUČICA LATE BRONZE AGE HOARD
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 41

Tomislav BILIĆ

- PLOVIDBA PO GEOGRAFSKOJ ŠIRINI NA MEDITERANU
LATITUDE SAILING ON THE MEDITERRANEAN
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 121

Marija MARIĆ

- JOŠ JEDAN PRILOG LOCIRANJU ANTIČKOGA KULTNOG
MJESTA U SELU PRILUKA KRAJ LIVNA I POKUŠAJ
REKONSTRUKCIJE SPOMENIKA
ANOTHER CONTRIBUTION TO THE LOCATION OF AN
ANCIENT CULTIC SITE IN THE VILLAGE OF PRILUKA
NEAR LIVNO AND ATTEMPTS TO RECONSTRUCT THE
MONUMENT
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 159

Marko SINOBAD

- STAROSNA DOB ŽENA U VRIJEME UDAJE: PRIMJER
ANTIČKE SALONE
AGES OF WOMEN AT THE TIME OF MARRIAGE: THE
EXAMPLE OF ANCIENT SALONA
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 173

Kristina GLICKSMAN

- INTERNAL AND EXTERNAL TRADE IN THE ROMAN
PROVINCE OF DALMATIA
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 189

Marija ŠIŠA-VIVEK,
Tino LELEKOVIĆ
& *Hrvoje KALAFATIĆ*

- OSTAVA RIMSKOG NOVCA I SREBRNOG POSUĐA IZ
PETRIJANCA
HOARD OF ROMAN COINS AND SILVER DISHWARE
FROM PETRIJANEC
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper _____ 231

OPVSC. ARCHÆOL. VOL. 29 STR. / PAGES 1–374 ZAGREB 2005.

<i>Adnan BUSULADŽIĆ</i>	POTKOVE POHRANJENE U ANTIČKOJ ZBIRCI ZEMALJSKOGA MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE HORSESHOES HELD IN THE ANTIQUITY COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA-HERZEGOVINA <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____ 247
<i>Mirja JARAK</i>	PLUTEJ S OTOKA RABA IZ KASNIJEGA 6. ILI 7. STOLJEĆA PLUTEUS FROM THE ISLAND OF RAB FROM THE LATER 6 TH OR 7 TH CENTURY <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____ 275
<i>Tajana PLEŠE</i> & <i>Ana AZINović-BEBEK</i>	ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA ŽUPNE CRKVE MARIJE MAGDALENE U ČAZMI ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE PARISH CHURCH OF MARY MAGDALENE IN ČAZMA <i>Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper</i> _____ 287
<i>Krešimir RAGUŽ</i>	RADOVI FRANCUSKIH ARHEOLOGA O HRVATSKOJ ARHEOLOŠKOJ BAŠTINI DO 2000. GODINE LES OUVRAGES DES ARCHÉOLOGUES FRANÇAIS SUR LE PATRIMOINE ARCHÉOLOGIQUE CROATE JUSQU'À L'AN 2000. <i>Pregledni članak / Article synthétique</i> _____ 307
<i>Dinko RADIĆ</i>	VELA SPILA: PRELIMINARNA ANALIZA STARIJENEOLITIČKIH I MEZOLITIČKIH NASLAGA IZ SONDE ISTRAŽENE 2004. GODINE VELA SPILA: PRELIMINARY ANALYSIS OF EARLY NEOLITHIC AND MESOLITHIC STRATA IN TEST PIT EXAMINED IN 2004 <i>Prethodno priopćenje / Preliminary report</i> _____ 323
<i>Tihomila TEŽAK-GREGL</i>	BRUNISLAV MARIJANOVIĆ: GUDNJA – VIŠESLOJNO PRAPOVIJESNO NALAZIŠTE BRUNISLAV MARIJANOVIĆ: GUDNJA – A MULTI-STRATA PREHISTORIC SITE <i>Recenzija / Review article</i> _____ 349
<i>Tihomila TEŽAK-GREGL</i>	BOŽIDAR ČEČUK I DINKO RADIĆ: VELA SPILA. VIŠESLOJNO PRETPOVIJESNO NALAZIŠTE – VELA LUKA, OTOK KORČULA BOŽIDAR ČEČUK I DINKO RADIĆ: VELA SPILA. A STRATIFIED PREHISTORIC SITE VELA LUKA – ISLAND OF KORČULA <i>Recenzija / Review article</i> _____ 357
<i>Urednici / Editors</i>	UPUTE ZA PREDAJU RUKOPISA ZA ČASOPIS <i>OPUSCULA</i> <i>ARCHAEOLOGICA</i> INSTRUCTIONS FOR SUBMISSION OF MANUSCRIPTS FOR THE JOURNAL <i>OPUSCULA ARCHAEOLOGICA</i> _____ 367

Marija MARIĆ

JOŠ JEDAN PRILOG LOCIRANJU ANTIČKOGA KULTNOG
MJESTA U SELU PRILUKA KRAJ LIVNA I POKUŠAJ
REKONSTRUKCIJE SPOMENIKA

ANOTHER CONTRIBUTION TO THE LOCATION OF AN
ANCIENT CULTIC SITE IN THE VILLAGE OF PRILUKA
NEAR LIVNO AND ATTEMPTS TO RECONSTRUCT THE
MONUMENT

Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

UDK: 902.2(497.5 Priluka)

904(497.5 Priluka):73"652"

Primljeno / Received: 10. 10. 2005.

Prihvaćeno / Accepted: 7. 12. 2005.

Marija Marić

Franjevački muzej i Galerija Gorica Livno

Gorička cesta b.b.

BiH-80101 Livno

fmgg.livno@tel.net.ba

Još jedan slučajan nalaz u blizini zaselka Vašarovine u selu Priluka bio je povodom da se ponovno osvrnemo na ovaj važan i kompleksan, ali sustavno neistraživan lokalitet s područja Livanjskoga polja. Ullomak zabata s dijelom reljefnoga prikaza razmatra se ikonografski, stilski i funkcionalno. Veže se uz kult Genija, odnosno Libera, upućujući na organizirano rimsko naselje i kultno-hodočasničko središte u Vašarovinama, u kojima je najvjerojatnije djelovala i prepoznatljiva klesarska radionica.

Ključne riječi: Vašarovine, zabat, sepulkralni spomenik, krilati Genij, rimska provincijalna umjetnost, ikonografija, kultno antičko rimsko naselje, lokalne klesarske radionice

Another chance find near the hamlet of Vašarovine in the village of Priluka prompted another examination of this important and complex, yet systematically unexplored locality in Livno field. The fragment of a pediment with a partial relief image is examined with a particular focus on its iconography, style and function. It is associated with the cult of Genius or Liber, indicating the existence an organised Roman settlement and a cult/pilgrimage centre in Vašarovine, where a recognisable masonry workshop was also active.

Key words: Vašarovine, pediment, sepulchral monument, winged Genius, Roman provincial art, iconography, ancient Roman cultic settlement, local masonry workshop

Područje Livanjskoga polja između sela Priluka i samoga Livna naseljeno je od prapovijesti, a posebno je gusto bilo naseljeno u razdoblju rimske antike. Priluka sa zaselkom Vašarovine¹ predstavlja izrazito zanimljiv arheološki kompleks, poznat u stručnoj literaturi. Dosadašnji nalazi svjedoče o dugotraj-

The Livanjsko polje (Livno field) area between the village of Priluka and the town of Livno itself has been inhabited since prehistory, and it was very densely populated during the period of Roman Antiquity. Priluka and the hamlet of Vašarovine¹ constitute an exceptionally interesting archaeologi-

¹ Selo Priluka nalazi se 8 km od Livna prema Bosanskom Grahovu.

¹ The village of Priluka is located 8 km from Livno on the road leading to Bosansko Grahovo.

nom i kontinuiranom naseljavanju ovoga područja, a svakako je najveći broj nalaza iz rimske antike koncentriran na uži prostor koji obuhvaćaju Vašarovine. Arheološki kompleks zauzima blage padine koje se spuštaju u Livanjsko polje. Iznad sela je gradina, nastanjena u brončano i željezno doba, a u kasnoantičko doba tu je bila utvrda. Skupa s dvjema manjim gradinama – Gradac i Mali gradac – koje su imale obrambenu funkciju, čini potkovičast gradinski kompleks (Čović & Nikić 1983: 87). Ispod toga kompleksa otkrivene su nekropole iz željeznoga doba (Marijan 1986: 23–38; Čović & Nikić 1983: 87–93), te u samom polju prapovijesni, a zatim i antički lokaliteti Lušćić i Drinovac (Marijan 1994: 34–37). Zadnji od nalaza, ulomak reljefnoga spomenika kojemu je posvećen ovaj rad, još jednom upućuje na važnost rimskoga naselja lociranog u Vašarovinama, pridajući mu i potvrđujući kultno obilježje. Zbog sustavne neistraženosti ovoga prostora smatrali smo ga nužnim objaviti, kao još jednu od kockica u slaganju mozaika o ovome kulturnom mjestu. Svi su nalazi slučajni, otkriveni uglavnom prilikom građevinskih radova, znači bez sustavnih arheoloških istraživanja. To je slučaj i s ovim nalazom. Ondašnji župnik u Ljubunčiću, fra Krešo Vukadin, u svibnju je 1999. godine obavijestio osoblje Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica Livno o jednom arheološkom nalazu. Naime mještанин Priluke Miran Romić naišao je prilikom kopanja temelja za stambeni objekt na ulomak kamenoga reljefnog spomenika. Kako je ulomak odmah prenesen u obliž-nju kuću, a iskopi su nastavljeni, ne raspolažemo nikakvim sigurnim arheološkim kontekstom. Također, Muzej je o svemu obaviješten tek jednu godinu poslije slučajnog otkrića. Lokalitet na kojem je ulomak nađen poznat je kao njiva “Stupi”, a smješten je u neposrednoj blizini Vašarovina, odnosno između zaselka Vašarovine i Pesin u Priluci. Pregledom na terenu na njivi “Stupi” nađeno je pet pravilno klesanih ploča od vapnenca (dim. 38 x 36 cm). Budući da je zemljište bilo prekopano, nismo utvrdili njihovu namjenu, kao ni to jesu li u kontekstu s nađenim reljefom. Prema kazivanju Romića na mjestu nalaza u krugu od 4–5 m u iskopanoj zemlji, naknadno odvezenoj, bilo je dosta ulomaka keramike čija nam je tipologija nažalost ostala nepoznata.

Iako se radi o malenu dijelu reljefnoga prikaza, monumentalnost i snaga modelacije ostavljaju snažan dojam, što nas je i navelo na pisanje ovoga teksta, a ujedno se neodoljivo nameće pitanje o kakvoj je vrsti spomenika riječ.

OPIS SPOMENIKA (Inv. br. Ka-483; dim.: dužina: 0,51 m; visina: 0,20 m; debljina: 0,25 m; materijal: vapnenac) (sl. 1–2)

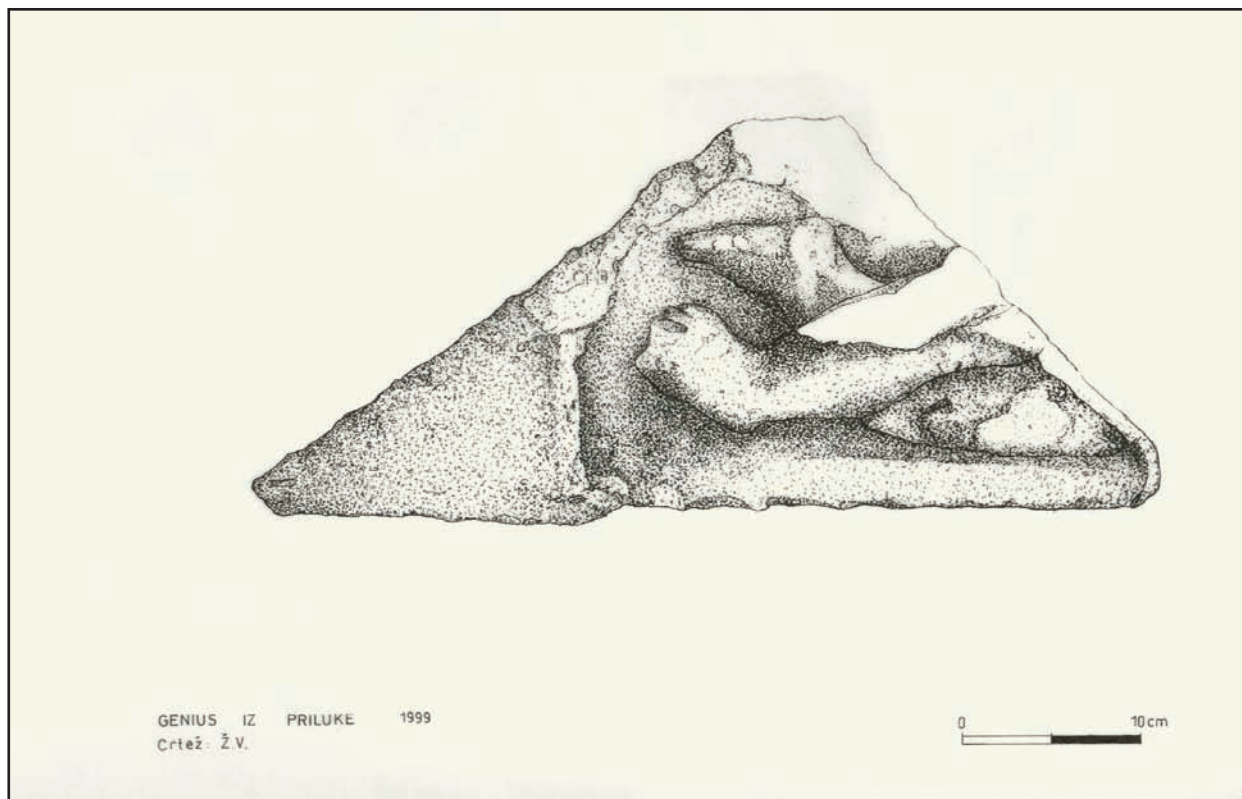
cal complex, well known in the professional literature. All previous finds testify to the long-term and continuous habitation of this area, while the largest number of finds from Roman Antiquity is concentrated in the narrower zone that encompasses Vašarovine. The archaeological complex includes the gentle slopes that descend to Livanjsko polje. There are ruins above the village that were inhabited during the Bronze and Iron Ages, while during Late Antiquity it was a fortification. Together with two smaller ruins, Gradac and Mali Gradac, which had a defensive function, they form a horseshoe-shaped structural complex (Čović & Nikić 1983: 87). Iron Age necropoleis were found beneath this complex (Marijan 1986: 23–38; Čović & Nikić 1983: 87–93) and in the field itself Lušćić and Drinovac, sites from prehistoric and antique periods (Marijan 1994: 34–37). The last of the finds, a fragment of a relief monument to which this work is dedicated, once more indicates the importance of the Roman settlement located in Vašarovine, according to a definite cultic character. Due to the systematic lack of examination of this area, we deemed it necessary to publish it, as yet another piece in the mosaic of this cultic site. All finds are coincidental, mostly discovered during construction works—meaning without systematic archaeological research. Such is the case with this find as well. The local pastor in Ljubunčić, Fr. Krešo Vukadin, notified the staff of the Franciscan Museum and Gorica Gallery (FMGG) of an archaeological find. A resident of Priluka, Miran Romić, came across this fragment of a relief monument while digging the foundations for a residential structure. Since the fragment was immediately taken to a nearby house, and the digging continued, we have no certain archaeological context. Also, the Museum was informed of all this only a year after the chance discovery. The site at which the fragment was found is known as the “Stupi” meadow, in the immediate vicinity of Vašarovine, or rather between the hamlets Vašarovine and Pesin in Priluka. An examination of the terrain at “Stupi” meadow turned up five regularly cut limestone slabs (dim. 38 x 36 cm). Since the surrounding soil had been excavated, we were unable to ascertain their purpose, nor whether or not they are associated with the discovered relief. According to Romić, there was a considerable quantity of pottery fragments, whose typology—unfortunately—remains unknown to us, within a 4–5 meter radius around the excavated soil which was subsequently removed.

Even though this is a small portion of the relief image, the monumental character and potency of the modelling style leave a powerful impression, which led to this text, and also irrepressibly imposes the question of just what type of monument it is.

Slika 1. Ullomak zabata s dijelom kompozicije reljefnoga prikaza Genija (foto: Perica Mihaljević, 1999).

Figure 1. Fragment of the pediment with part of a composition relief portraying Genius (photo: Perica Mihaljević, 1999).

Slika 2. Ullomak zabata s dijelom kompozicije reljefnoga prikaza Genija (autor: Željka Vrdoljak, Franjevački muzej i Galerija Gorica Livno, 2005).

Figure 2. Fragment of the pediment with part of a composition relief portraying Genius (by Željka Vrdoljak, Franciscan Museum and Gorica Gallery in Livno, 2005).

Sačuvan je ugaoni trokutast ulomak spomenika, na temelju čega se zasniva pretpostavka da je riječ o ulomku zabata, arhitektonskog ili sepulkralnog spomenika. Dvije su ugaone stranice obrađene, isto tako i prednja s reljefnim prikazom, dok je u produžetku spomenik otučen skupa sa stražnjom stranom. Na površini zabatnoga polja, izvedene u dubokom reljefu, vide se dvije noge očuvane do nešto iznad koljena, jedna prekrivena preko druge.² Reljef je obrubljen jednostavnom rubnom profilacijom.

Prema onome što vidimo riječ je o vještoj klesarskoj izvedbi vidljivoj već kod oblikovanja fino zaobljene plastične forme nogu. Obrada nosi i obilježje provincijalne umjetnosti pod utjecajem klasične rimske umjetnosti. Feminizirano i puteno tijelo u tehnici dubokoga reljefa obilježava figure rimskih božanstava na nekim reljefnim spomenicima s područja Livanjskoga i Glamočkoga polja (Paškvalin 1986: 61–64; Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 67, kat. br. 136, 149), a ista ta feminiziranost i putenost može se raspoznati kod ovoga prikaza nogu izvedenog u duborezu. Općenito, za ovo područje možemo reći da pečat naivnosti, često spojen sa svojevrsnom elegancijom i suptilnošću u obradi, rezultira provincijalnom umjetnošću sa svim osebujnim privlačnostima.

Jedini ikonografski pokazatelj koji kod ovog ulomka imamo jest položaj nogu, za koje gotovo sa sigurnošću možemo reći da dočaravaju letenje, prilagođavajući se zadanu trokutastu okviru. U toj nam pretpostavci prije svega pomažu usporedbe s prikazima na drugim rimskim antičkim spomenicima. Neke sličnosti možemo naći već na prostoru Livanjskoga polja. Osim ikonografskih pretpostavki likovne karakteristike jedan su od glavnih elemenata za datiranje, a sve navedeno trebalo bi nam pomoći u funkcionalnom određivanju, tj. pripadnosti određenoj vrsti spomenika. Istodobno postoji mogućnost za različito tumačenje, ikonografsko i funkcionalno. Postavljaju nam se brojna pitanja, prije svega kojem tipu spomenika ulomak pripada, većem sepulkralnom spomeniku ili nekoj drugoj vrsti arhitektonskoga spomenika. Isto tako ne znamo o kakvu je ikonografskom prikazu riječ. U jednaku stavu prekrivenih nogu na rimskim spomenicima prikazan je krilati Genij – Erot u stavu žalosti. Također, sličan položaj na prikazima zauzimaju nimfe i to najčešće na zabatima svetišta, položajem se prilagođavajući formi zabata. Tako prekrivene noge klesari su koristili i u nekim drugačijim ikonografskim prikazima, a sve sa željom da se dočara zamah pokreta³ (Rendić-Mio-

² Nažalost, dio površine reljefa oštećen je žlicom bagera.

³ Za reljefni prikaz Bakantice u plesu korišteno je isto rješenje u položaju nogu.

DESCRIPTION OF MONUMENT (Inv. no. Ka-483; dim.: length: 0.51 m; height: 0.2 m; width: 0.25 m; material: limestone) (Fig. 1–2)

A triangular corner fragment of the monument has been preserved, and this forms the basis for the assumption that it is the fragment of a pediment on an architectural or sepulchral monument. Two of the corner edges are worked, as is the front with the relief image, while the rest is battered together with the rear side. The pediment's surface, rendered in deep relief, shows two legs preserved to just above the knees, one crossed over the other.² The relief is edged with a simple edge profile.

According to what we can see, this is very skilful masonry, visible already in the finely rounded plastic form of the legs. The work bears the features of provincial art under the influence of Classical Roman art. The feminised and sensuous body rendered in deep relief technique characterises the figures of Roman goddesses on some relief monuments from the territory of Livanjsko polje and Glamočko polje (Paškvalin 1986: 61–64; Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 67, cat. no. 136, 149), and the same feminised and sensual features can be recognised in this portrayal of legs, rendered in deep relief. In general, we can say of this region that the sign of naivety, often merged with some elegance and subtlety in rendering, resulted in provincial art with all of the corresponding attractiveness.

The only iconographic indicator on this monument is the position of the legs, of which we can state with near certainty that they evoke flight, adapted to the given triangular framework. This assumption is aided by comparison with other ancient Roman monuments. Some similar portrayals can be found in the territory of Livanjsko polje. Besides the iconographic assumptions, artistic features are among the main elements necessary for dating, and all of this should help us in functionally determining its classification to a specific monument type. There is the concurrent possibility of different interpretations, both in terms of iconography and function. Numerous questions arise, above all the type of monument: is it a larger sepulchral monument or some other type of architectural monument? Also, there is no indication of the type of iconography. The winged Genius, grieving Erotes, is depicted with legs crossed in identical fashion. Also, a similar pose is also present in depictions of nymphs, most often on the pediments to shrines, with positions that are adapted to the shape of the pediment. Such

² Unfortunately, a part of the relief surface was damaged by the excavator's scoop.

čević 1984a: 127. sl. 2, T. IV/2). Jedan klesarski model mogao je poslužiti za različita reljefna rješenja.

Pri daljnjoj analizi služiti ćemo se mogućim analogijama s drugim spomenicima, oslanjajući se pritom na ikonografske i na likovne aspekte. Krenut ćemo s pretpostavkom da je posrijedi prikaz krilatoga Genija. Naime na većini nadgrobnih spomenika, osobito cipusa, na području Livanjskoga, Duvanjskoga i Glamočkoga polja prikazani su Eroti, krilati Geniji, s oborenom bakljom u ruci. Na repertoaru saloni-tanskih radionica prisutni su od kraja 1. do početka 4. st., najčešće na sarkofazima i bočnim stranama cipusa, a vrlo rijetko na stelama (Bojanovski 1986: 88).

Na ulomku urne iz Livna (Patsch 1906: 177) sačuvan je dio reljefnoga prikaza s dvama krilatim Genijima koji drže girlandu. Kako na raspolaganju imamo samo crno-bijelu fotografiju u slabijem tisku, ograničeni smo u usporednim analizama. Izgleda da se radi o slabijem klesarskom radu, ali ipak s naglaskom na plastičnosti u oblikovanju, što je karakteristika kvalitetnijih reljefnih spomenika s Livanjskoga i Glamočkoga polja. Veći je dio spomenika obijen.

Bolje je sačuvan cibus pronađen još 1903. u Livnu; nalazi se u Franjevačkom muzeju i Galeriji Gorca Livno, a na osnovi natpisa datira se u kraj 2. st. (Krčmár 1912: 283–285; Sergejevski 1930: 160–161; Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 67, kat. br. 136). Na bočnim su stranama krilati Geniji u tipičnu ikonografskom stavu identično prekrštenih nogu, što taj cibus, uz plastičnost u oblikovanju zdepaste figure, veže uz naš reljef, kao i uz votivni spomenik jednoga drugog božanstva iz Priluke, tj. Vašarovina – reljefni prikaz Libera koji se također nalazi u FMGG Livno (Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 71, 149).

Prikaz Genija čest je na sepulkralnim spomenicima susjednoga Glamočkog polja, kao što je to na cipusima iz Glavica⁴ (Bojanovski 1986: 87–88), Jakira, Boraka i Podgradine ili Halapića⁵ (Sergejevski 1928: 89–90). Kompozicijski, osobito nam je zanimljiv jedan spomenik nađen na groblju u Kamenu (Glamočko polje). Riječ je o lijevoj polovini zabata za koji se pretpostavlja da je dio pročelja mauzoleja (Sergejevski 1943: 152, sl. 21).⁶ Sačuvani dio kompozici-

crossed legs were used by masons in some other iconographic portrayals, with the desire to evoke movement³ (Rendić-Miočević 1984a: 127. fig. 2, T. IV/2). One masonry model may have served for various relief solutions.

For further analysis, we shall make use of possible analogies with other monuments, with consideration of iconographic and artistic aspects. We shall proceed from the assumption that this is a portrayal of the winged Genius. Most grave monuments, especially cippi, in the Livanjsko, Duvanjsko and Glamočko polje areas show the Eroles, winged Genii, with a felled torch in their hands. They were present in the works of the Salona workshops from the end of the first century to the beginning of the fourth century, most often on coffins and the lateral sides of cippi, and, very rarely, on stelae (Bojanovski 1986: 88).

An urn fragment from Livno (Patsch 1906: 177) has a preserved portion of a relief portrayal with two winged Genii holding a garland. Since we only have available a black-and-white photograph with poor contrast, we are limited in this comparative analysis. It appears to be poorer mason work, but still with marked plasticity in formation, which is characteristic of the higher quality relief monuments from Livanjsko and Glamočko polje. A larger part of the monument is broken.

A better preserved cippus was found in Livno in 1903. It is held in the Franciscan Museum and Gorica Gallery, and it has been dated to the end of the second century based on its inscription (Krčmár 1912: 283–285; Sergejevski 1930: 160–161; Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 67, cat. no. 136). The lateral sides contain winged Genii in typical iconographic poses with identically crossed legs, which, together with the plasticity in formation of the stocky figure, links this cippus to our relief, and to a votive monument to another god from Priluka, i.e. Vašarovine – a relief portrayal of Liber, which is also held in the FMGG (Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 71, 149).

The image of Genius is frequent on sepulchral monuments in neighbouring Glamočko polje, as it is on the cippi from Glavice⁴ (Bojanovski 1986: 87–88), Jakir, Borak and Podgradina or Halapić⁵ (Sergejevski 1928: 89–90). In terms of composition, a particular-

⁴ Cibus je naknadno preuređen u kamenicu za napajanje stoke. Izveden je u visokom reljefu i radi se o nevještu klesarskomu radu.

⁵ Lik Genija s desne strane cipusa iz Jakira zbog oštećenja se jedva nazire, a na cipusu iz Podgradine ili Halapića predstavlja nešto drugačiji tip (odjeven, ne prekrštenih nogu) od uobičajena ikonografskog prikaza, posebno na Livanjskom polju. Na dvama rimskim cipusima iz Boraka reljefi Genija u prilično su rustikalnu i stiliziranu prikazu i dosta oštećeni.

⁶ U sredini zabata bio je vijenac što ga pridržava krilati Genij koji leti; noge su usmjerene prema ugaonome dijelu zabatnoga polja, ali je sam ugao ispunjen reljefnim prikazom ribe ili moguće dupina. Genij odjeven u tuniku i stiliziranost u likovnom prikazu,

³ A relief portrayal of a dancing Bacchante used the same solution for the position of the legs.

⁴ The cippus was subsequently turned into a stone trough to water cattle. It was rendered in high relief and it exhibits poor craftsmanship.

⁵ The image of Genius on the right side of the cippus from Jakir can hardly be discerned due to damage, while that on the cippus

je predočava nam ikonografski prikaz u kojem dva krilata Genija leteći pridržavaju središnji vijenac. Takav spomenik na susjednome Livanjskom polju do sada nismo imali, ali bi ulomak kojem je ovaj rad posvećen mogao pripadati spomeniku sličnoga ikonografskog prikaza. Postoje i bilješke o polovici zabata koji se nalazio kraj crkve u Vagnju (Glamočko polje), ali ga već 1942. više nije bilo. Sergejevski pretpostavlja da se radilo o dijelu nadgrobna spomenika (Sergejevski 1943: 136).

Primjer sepulkralnoga spomenika s prikazima Genija koji pridržavaju središnji medaljon nalazi se u Muzeju Bosanske krajine u Banjoj Luci. Riječ je o fragmentu sarkofaga koji se datira od 2. pol. 3. do početka 4. st. (Paškvalin 1994: 310), a na fragmentu zabata s kasnoantičkoga mauzoleja iz Šipova (Sergejevski 1952: 43; Paškvalin 1994: 315–319) središnju kompoziciju predstavlja medaljon s poprsjem pokojnika koji sa strane pridržava po jedan krilati Genij, dok ugaonu kompoziciju ispunjava dupin. Radi se o grubljem klesarskom radu koji oponaša stariji klasični uzorak antičke rimske umjetnosti, a datira se u 4. st.

Neobičan je prikaz na stražnjoj strani volte nadvratnika mauzoleja iz Trbušća, gdje krilati Genij hvata zeca za uši i noge, a u sredini je kompozicije košara puna grožđa. To je još jedan primjer provincijalne umjetnosti, kvalitetnije klesarske izradbe, prema stilskim obilježjima datiran u 3. st. (Sergejevski 1944: 2).

Svi navedeni spomenici s prostora su današnje Bosne i Hercegovine, tj. unutrašnjosti nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Odras su provincijalne umjetnosti, lokalne klesarske radinosti, nastajali najvjerojatnije po uzoru na djela klasične rimske umjetnosti. Kao primjer klasična uzorka kompozicije o kojoj raspravljamo navest ćemo poznati zabat iz Nezakcija u Istri. Iako je riječ o relativno udaljenu centru i iako klesar livanjskoga spomenika vjerojatno nikada nije vidio baš taj zabat, možemo pretpostaviti da je tomu sličan vidio u nekom bližem centru i da ga je koristio kao predložak: na zabatu u simetričnoj kompoziciji dva Genija prekrivenih nogu drže vijenac s portretom žene. Pretpostavlja se da je posrijedi zabat manjeg Ejina hrama iz polovice 1. st. (Girardi-Jurkić 1996: 82; 1998: 27, sl. 4), ali isto tako postoje mišljenja da je zabat pripadao nekoj nadgrobnoj edikuli – simboličnom hramu (Starac 2002: 41). U Istri su krilati Geniji jedan od najčešćih motiva u dekoraciji nadgrobničkih spomenika,

posebno odjeće, jedna je od karakteristika glamočkih spomenika. Ulomak zabata iz Kamena datira se u 4. st., uz mogućnost da može biti datiran i ranije.

ly interesting monument was found in the cemetery in Kamen (Glamočko polje). This is the left half of a pediment which is assumed to have been part of the facade of a mausoleum (Sergejevski 1943: 152, fig. 21).⁶ The preserved part of the composition indicates an iconographic portrayal in which two winged Genii, in flight, hold a central wreath. So far no such monument has been found in neighbouring Livanjsko polje, but the fragment to which this work is dedicated may belong to a monument with a similar iconographic portrayal. There are also notes testifying to half of a pediment that was held in a church in Vaganj (Glamočko polje), but it was no longer there in 1942. Sergejevski assumes that this was a grave monument (Sergejevski 1943: 136).

The example of a sepulchral monument with images of Genii holding a central medallion can be found in the Museum of Bosnian Krajina in Banja Luka. This is a fragment of a coffin which has been dated to the second half of the third or the beginning of the fourth century (Paškvalin 1994: 310). The central composition on a pediment fragment from a Late Antiquity mausoleum from Šipovo (Sergejevski 1952: 43; Paškvalin 1994: 315–319) constitutes a medallion with a bust of the deceased that is held by a winged Genius on one side, while the corner composition is filled in by a dolphin. It exhibits coarse masonry that mimics the older classical artistic model of Roman Antiquity, and it has been dated to the fourth century.

The rear portion of the lintel vault of the mausoleum from Trbušće contains an unusual image, in that the winged Genius is grasping a hare by its ears and legs, while there is a basket full of grapes in the middle of the composition. This is another example of provincial art, exhibiting higher quality masonry work, which has been dated to the third century based on its stylistic features (Sergejevski 1944: 2).

All of these monuments are from the territory of today's Bosnia-Herzegovina, i.e. the interior of the former Roman province of Dalmatia. They are a reflection of provincial art, local masonry craftsmanship, which most likely emerged based on the model

from Podgradina or Halapić is somewhat different (dressed, legs uncrossed) from the customary iconographic portrayal, particularly in Livanjsko polje. The two Roman cippi from Borak contain reliefs of Genii in a rather rustic and stylised portrayal, and they are considerably damaged.

⁶ The center of the pediment contained a wreath held by a winged Genius in flight; the legs are pointed toward the corner portion of the pediment's field, but the actual corner contains a relief image of a fish or, perhaps, dolphin. The Genius, wearing a tunic and stylised in its portrayal, particularly the attire, is one of the characteristics of Glamoč monuments. The pediment fragment from Kamen has been dated to the fourth century, although there is a possibility that it is older.

osobito od kraja 1. stoljeća, a isto tako i duž istočne obale Jadrana, uglavnom na sarkofazima i cipusima, “simbolizirajući komunikaciju s onostranim svijetom posredstvom ljubavi” (Starac 2002: 41; Pedišić 1998: 134–136). Već uhodanim komunikacijama taj se motiv proširio i u unutrašnjost provincije Dalmacije, u osobito velikoj mjeri na bočnim stranama cipusa, rjeđe na sarkofazima i urnama (sudeći po dosad otkrivenim spomenicima), a svakako nije čest na monumentalnim zabatima u simetričnim kompozicijama ili, točnije rečeno, nemamo pozitivnih potvrda te vrste spomenika. Treba uzeti u obzir da je Livanjsko polje, kao i širi prostor jugozapadne Bosne, bilo tranzitno područje između obale i unutrašnjosti provincije Dalmacije i dalje prema susjednim provincijama.

Iako smo na početku spomenuli motiv nimfi u sličnoj simetričnoj kompoziciji, smatramo da više nema sumnji u to da prekrížene noge pripadaju krilatom Geniju – uzimajući u obzir raširenost tog motiva na prostoru Livanjskoga i susjednoga Glamočkog polja te identičan položaj nogu na nekim livanjskim spomenicima u tipičnu ikonografskom prikazu krilatog Genija. Ono o čemu ovdje ne možemo raspravljati središnji je dio kompozicije. Možemo samo nagađati jesu li krilati Geniji pridržavali vijenac, medaljon ili nešto treće. Na području Salone, najbližega kulturnog centra, u ovakvim kompozicijama Geniji često pridržavaju natpisnu ploču (*tabula ansata*), dok se medaljon s portretima pripisuje noričko-panonskom kulturnom utjecaju (Paškvalin 1994: 311, 324). Ipak, sasvim su sigurno ovakvi ikonografski prikazi u zaleđu rimske provincije Dalmacije odraz kulturnog utjecaja iz Salone, a kao omiljen motiv (s prikazom pokojnika u medaljonu) zadržavaju se i u kasnoj antici (Sergejevski 1952: 43). Sudeći po čestim prikazima Genija na sepulkralnim spomenicima, očita je njegova uloga u kultu vezanom uz “onostrani svijet”. Nije sasvim jasno kojem kultu pripada, ali možemo ga vezati uz žalosnog Atisa na cipusima (koji je u uskoj kultnoj vezi s Kibelom), kao i uz htonični karakter Dioniza (Libera), često obilježen prikazom dupina, osobito na poklopcima četvrtastih kamenih urna. Vidjeli smo da se dupini javljaju i uz prikaz Genija (Šipovo, Kamen), jednako kao i košare s plodovima, također vezane uz Dionizov kult. Raširenost Dionizova kulta u unutrašnjosti provincije Dalmacije, tj. na području Livanjskoga polja, s najvećom koncentracijom u Vašarovinama, već je potvrđena brojnim votivnim spomenicima i poklopcima urna (Petrić, Šeparović & Vrdoljak 1999: 64; Marijan 1999–2000: 178), a nije isključeno ni postojanje hrama na tom području, na što su neki autori već upućivali. Isticanje određenih simboličkih i ikonografskih prikaza na nadgrobim spomenicima kao

of Classical Roman art. The well-known pediment from Nesactium in Istria will serve as an example of the classical composition model discussed here. Although this is a relatively distant centre and although the mason who made the Livno monument probably never saw precisely this pediment, we can assume that he saw something similar in some closer centre and that he used it as a model: on this pediment, two Genii with legs crossed hold a wreath containing the portrait of a woman. The composition is symmetric. It is assumed that this is the pediment from a smaller temple of Eia from the mid-first century (Girardi-Jurkić 1996: 82; 1998: 27, fig. 4), although there are those who believe that this pediment belonged to some tombstone aedicule – a symbolic temple (Starac 2002: 41). In Istria, the winged Genius is one of the most frequent motifs in the decoration of grave monuments, particularly from the end-first century onward, and the same can be said of the eastern Adriatic coast, generally on coffins and cippi, “symbolising communication with the afterlife by means of love” (Starac 2002: 41; Pedišić 1998: 134–136). Through already established communication routes, this motif spread to the provincial interior of Dalmatia, in particular on the sides of cippi, and more rarely on coffins and urns (judging by the artefacts found so far), while it certainly was not common on monumental pediments in symmetric composition or, more accurately, we have no positive confirmation of such monument types. It should be recalled that Livanjsko polje, like the wider area of south-west Bosnia, was a transit zone between the coast and the provincial interior of Dalmatia, and then farther into neighbouring provinces.

Although we previously mentioned the nymph motif in a similar symmetric composition, we believe that there can no longer be any doubt that the crossed legs belong to a winged Genius – taking into consideration the wide distribution of this motif in Livanjsko polje and neighbouring Glamočko polje and the identical position of the legs on certain Livno monuments in the typical iconographic portrayal of the winged Genius. What cannot be discussed here is the central portion of the composition. We can only conjecture as to whether the winged Genius held a wreath, medallion or something else. In the territory of Salona, the closest cultural centre, the Genius in such composition often holds an inscription plate (*tabula ansata*), while the medallion with portraits is attributed to Noric/Pannonian cultural influence (Paškvalin 1994: 311, 324). Nevertheless, it is entirely certain that such iconographic portrayals in the provincial hinterland of Roman Dalmatia were a reflection of Salona’s cultural influence,

potvrda kultne pripadnosti orijentalni je običaj koji su vojnici iz Male Azije mogli donijeti već u 1. stoljeću preko Salone, Garduna i Ekvuma (Aequuma), tj. općenito preko rimskih vojnih logora u zaleđu (Marijan 1999–2000: 181). Prisutnost orijentalnih kultova u Vašarovinama potvrđena je spomenicima s obilježjima Magne Mater, Atisa i već spominjanoga Dioniza (Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 70–71, kat. 143, 147–149), a veza s rimskim vojnim veteranima iz Ekvuma potvrđena je natpisom s are iz Vašarovina sa spomenom Ekvuma (Bojanovski 1970: 518, n. 45).

Genije je kao rimsko kućno božanstvo pretrpio evoluciju ovisno o mjestu gdje je štovani i prikazivan; možda je kao i ostala rimska božanstva koja su bila štovana na području Livanjskoga, Glamočkoga i Duvanjskoga polja sinkretiziran s nekim domaćim autohtonim božanstvom.

Nakon utvrđene forme spomenika, ikonografske pretpostavke, pa čak i kultne pripadnosti, ostaje nam otvoreno pitanje kakvoj je spomeničkoj cjelini pripadao ovaj reljefni ulomak, a po svemu sudeći riječ je o ulomku zabata nekog spomenika. Prikaz Genija upućuje nas na nadgrobni spomenik, a arhitektonski element zabata kod monumentalnih nadgrobnih spomenika simbolizira oblik hrama, što je također orijentalni običaj. Stilizirani oblik hrama imitira se kod četvrtastih kamenih urna s dvoslivnim poklopcem (monolitnih i kompozitnih) inače svojstvenih za Livanjsko i Duvanjsko polje, čineći jedinstvenu skupinu nadgrobnih spomenika u unutrašnjosti provincije Dalmacije (Marijan 1999–2000: 179). Grobna edikula na postolju također predstavlja oblik stilizirana hrama, dok je stela dvodimenzionalan prikaz pseudoedikule. Ovakvi spomenici širili su se Rimskim Carstvom od polovice 1. st. razvijajući se u nove varijante skromnijih dimenzija (Starac 2002: 38). Zabata s ovakvim antitetičkim prikazom mogao je pripadati manjem svetištu, kao i kasnoantičkom mauzoleju (likovne karakteristike upućuju na ranije razdoblje). Iako zaista raspoložemo s malo elemenata, s obzirom na sve navedeno, uključujući sepulkralni karakter i pretpostavljene dimenzije zabata, ipak smo najbliži većemu nadgrobnom spomeniku, grobnoj edikuli ili poklopcu sarkofaga.

Kako smo već naveli, Vašarovine su brojnim slučajnim nalazima privlačile zanimanje stručnjaka (Gotovac 1992: 60),⁷ a karakter nalaza upućivao je na kultno značenje antičkoga rimskog naselja. Na osnovi arhitektonskih ulomaka i ulomaka kultnog obilježja s prikazima rimskih božanstava u Vašaro-

and they were retained as a favourite motif (with the image of the deceased in the medallion) until Late Antiquity (Sergejevski 1952: 43). Judging by the frequent portrayals of Genius on sepulchral monuments, his role in cults tied to the “afterlife” is obvious. It is not entirely clear to which cult he belonged, but we can associate him with the grieving Attis on cippi (who has close cultic ties to Cybele), as well as the chthonic character of Dionysius (Liber), often portrayed by a dolphin, particularly on the lids to rectangular stone urns. We have seen that dolphins also appear together with images of Genius (Šipovo, Kamen), as do baskets containing fruit, also associated with the cult of Dionysius. The wide distribution of the Dionysian cult in the Dalmatian provincial interior, i.e. in the Livanjsko polje area, with its greatest concentration in Vašarovine, has already been confirmed by numerous votive monuments and urn lids (Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 64; Marijan 1999–2000: 178), while the existence of a temple in this area cannot be excluded, which some authors have already indicated. The emphasis on certain symbolic and iconographic portrayals on grave monuments as a confirmation of cult belonging is an oriental custom that soldiers from Asia Minor may have brought with them already in the first century through Salona, Gardun and Aequum, i.e. generally through Roman military camps in the hinterland (Marijan 1999–2000: 181). The presence of oriental cults in Vašarovine has been confirmed by monuments with features of Magna Mater, Attis and the already-mentioned Dionysius (Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 70–71, cat. no. 143, 147–149), and the connection with Roman military veterans from Aequum has been confirmed by an inscription from Vašarovine that mentions Aequum (Bojanovski 1970: 518, n. 45).

Genius, as a Roman household deity, underwent evolution depending on where he was revered and how he was portrayed; perhaps, like other Roman deities who were revered in Livanjsko, Glamočko and Duvanjsko polje, he was combined with some other domestic, indigenous deity.

Having confirmed the monument’s form, iconographic basis and even its cultic classification, the only question left unanswered is the type of monumental whole to which this relief fragment belonged. By all indications, this is the fragment of the pediment to some monument. The portrayal of Genius indicates a grave monument, while the architectural element of the pediment on the monumental grave monument symbolises the form of a temple, which is also an oriental custom. The stylised form of the temple is imitated in the rectangular stone urn with a double-spout lid (monolithic and com-

⁷ Kao važno arheološko nalazište opisuje ih fra Grgo Lozić u svome rukopisu *Adnotationes vario*, Kupres, 1864.

vinama se pretpostavlja postojanje rimskoga svetišta, a na osnovi više ulomaka nadgrobni spomenika i urni na jednoj od padina koja se spušta prema polju locira se i rimska antička nekropola (Sergejevski 1928: 91–92; 1931: 22). Spomenici vezani uz Dionizov kult naveli su neke autore da svetište vežu uz to božanstvo, datirajući ga u početak 2. st. (Paškvalin 1986: 67). Vašarovine su vjerojatno imale ulogu kulturnoga centra za jedno šire područje kamo se hodočastilo, što su omogućavale i razvijene cestovne komunikacije. Jedna od rimskih komunikacija koja je povezivala Livanjsko i Glamočko polje išla je od Priluke preko sedla Koričina, s time da je jedan odvojak ceste vodio prema Livnu, a drugi u same Vašarovine (Pašalić 1960: 18). Poznato je da su Livanjsko i susjedno Glamočko polje u rimsko doba, barem prema dosadašnjim otkrićima i saznanjima, činila jedinstveno administrativno, pa tako i kulturno i vjersko, područje s municipijem Salvijem (*Salvium*) na Glamočkome polju (Bojanovski 1983: 182).

S obzirom na velik broj rimskih spomenika, njihova stilska i ikonografska obilježja, pri čemu se uočavaju neke lokalne osobitosti, može se sa sigurnošću pretpostaviti postojanje klesarskih radionica koje su djelovale na području Livanjskoga polja, što je dosad u više navrata potvrđivano (Gotovac 1992: 52; Rendić Miočević 1984: 69; Medini 1984: 266). U tim radionicama nastajali su votivni i nadgrobni spomenici s obilježjima provincijalne rimske umjetnosti, djela domaćih majstora, tj. romaniziranih Delmata koji su radili prema klasičnim predlošcima spajajući klasične ikonografske sheme s lokalnim likovnim izrazom i autohtonim tradicijama.⁸ Vjerojatno je bilo i radova putujućih majstora iz većih centara kao što je Salona, koji su širili kulturne utjecaje. U svakom slučaju činjenica je da je na Livanjskome polju autohtono stanovništvo bilo naručiteljem i konzumentom umjetničkih djela, posebno onih vezanih za kultove, najčešće u sinkretizmu s autohtonim kultovima. Vjerojatno je egzistiralo više radionica. Možemo reći da se radi o anonimnim radionicama, ali iz anonimnosti ih izdiže svojstvo prepoznatljivosti i mogućnost svrstavanja spomenika u više skupina na osnovi kompozicijskih, tehničkih, stilskih i ikonografskih obilježja. Uzmemo li u obzir važnost naselja (posebno kulturnu), prometnu povezanost, brojnost kamenih spomenika i klesarske osobitosti, jedna od radionica najvjerojatnije je djelovala u Vašarovinama (Marijan 1999–2000: 182). Spomenici

⁸ Postoji mišljenje da je likovna realizacija u kamenu postupno u delmatskoj narodnoj umjetnosti iz duborezačke tehnike u drvetu prešla u tehniku reljefne obrade u kamenu (Rendić-Miočević 1989); način klesarske izvedbe na ovome reljefu podsjeća upravo na duborez u drvetu.

posite), otherwise characteristic of Livanjsko and Duvanjsko polje, forming a unified group of grave monuments in the Dalmatian provincial interior (Marijan 1999–2000: 179). The grave aedicule on a pedestal also constitutes the form of a stylised temple, while the stela with a two-dimensional image is a pseudo-aedicule. Such monuments spread throughout the Roman Empire from the mid-first century onward, developing into new variants with more modest dimensions (Starac 2002: 38). A pediment with such an antithetical portrayal may have belonged to a smaller shrine, such as a mausoleum of Late Antiquity (the artistic features indicate an earlier period). Although we truly have very few elements at our disposal, given all of the points made above, including the sepulchral character and the assumed dimensions of the pediment, we are still nonetheless closest to a larger grave monument, grave aedicule or coffin lid.

As already stated, Vašarovine has attracted the attention of experts thanks to a multitude of chance finds (Gotovac 1992: 60),⁷ while the character of these finds indicates the cultic significance of the ancient Roman settlement. Based on the architectural fragments and fragments with cultic features bearing portrayals of Roman deities, the existence of a Roman shrine in Vašarovine has been conjectured, while the numerous fragments of grave monuments and urns on one of the slopes that descends toward the field indicates the site of an ancient Roman necropolis (Sergejevski 1928: 91–92; 1931: 22). Monuments associated with the Dionysian cult have led some scholars to tie this shrine with deity, dating it to the beginning of the second century (Paškvalin 1986: 67). Vašarovine probably played the role of a cultic pilgrimage site for a wider area, which was facilitated by well-developed roads. One of the Roman communication routes that linked Livanjsko and Glamočko polje ran from Priluka across the Koričina pass, with one branch of the road leading to Livno, and the other to Vašarovine itself (Pašalić 1960: 18). It is well-known that during the Roman era, at least according to current discoveries and knowledge, Livanjsko and neighbouring Glamočko polje formed a single administrative, and cultural and religious zone with the municipium of Salvium on Glamočko polje (Bojanovski 1983: 182).

Given the large number of Roman monuments, their stylistic and iconographic features, wherein certain local specificities can be observed, one can assume with certainty that there were masonry workshops

⁷ These are described as an important archeological site by Fr. Grgo Lozić in his manuscript *Adnotationes vario*, Kupres, 1864.

su redovito izrađivani o mekog vapnenca – muljike, inače rasprostranjenog u ovim krajevima, čija je specifičnost izuzetna pogodnost za obradu i istovremena otpornost na razne atmosferske utjecaje, što je omogućavalo dugu trajnost spomenika. Jedan od kamenoloma, Hrstin majdan, odakle se vadio meki vapnenac, nalazi se upravo u prilučkom zaselku Pesin, a bio je iskorištavan sve do nedavno.

Što je to čime se grupa dosad nađenih kamenih spomenika iz Priluke, okupljenih oko Vašarovina, izdvaja kao jedna radionička skupina u odnosu na ostale spomenike s područja Livanjskoga polja i one sa susjednih polja? Naravno, svjesni smo da je riječ samo o uzorcima. Ipak, već na prvi pogled izdvaja ih plastičnost i dubina reljefa s posebnom pažnjom pri modelaciji, poštivanje rimske ikonografije i težnja oponašanju klasičnoga predloška (izraženo kod draperije i pri oblikovanju tjelesnih oblina),⁹ naglašena vezanost uz orijentalne kultove, a sve prožeto duhom i posebnom ljupkošću provincijalne umjetnosti, koja se sa svim svojim privlačnostima ovdje pokazala u najboljem svjetlu.

Naš ulomak reljefa ima obilježja upravo te provincijalne umjetnosti pod utjecajem klasične rimske umjetnosti i s obzirom na to datiramo ga ranije od druge polovice 3. stoljeća, od kada u likovnom izražavanju dolazi do veće stiliziranosti i plošnosti, tj. prekida s klasičnom realističnom umjetnošću ili barem njezinim oponašanjem (Paškvalin 1994: 311). Analogno s ostalim spomenicima sličnih obilježja iz Priluke, Livna i okolice okvirno ga možemo datirati u 2. st.¹⁰ Ovaj ulomak reljefa posjeduje izvjesne umjetničke kvalitete uočljive i na ovako relativno malome segmentu spomenika. Ruka zanatlije klesara sigurna je, on je vješt u tehnici klesanja i poznaje ikonografske predloške.

Na kraju, naveli smo pretpostavke o ikonografskoj prikazu i mogućoj funkciji ovog ulomka reljefnoga spomenika uz argumente zasnovane na analogijama, uklopivši se tako u priču o Vašarovinama. Ipak, ostavljamo otvorenu mogućnost za daljnju raspravu, nadajući se novim nalazima izravno ili neizravno vezanima za ovaj ulomak i vjerujući da smo dali još jedan poticaj sustavnu istraživanju Vašarovina.¹¹

that operated in the Livanjsko polje, which has been confirmed several times previously (Gotovac 1992: 52; Rendić Miočević 1984: 69; Medini 1984: 266). These workshops produced votive and grave monuments with Roman provincial art features, the works of domestic masters, i.e. Romanised Delmati who followed Classical models, merging Classical iconographic schemes with local artistic expressions and indigenous traditions.⁸ There were probably also works made by itinerant masters from larger centres such as Salona, who thereby disseminated its cultural influence. In any case, the fact is that in Livanjsko polje the indigenous population both commissioned and consumed works of art, particularly those associated with cults, most often syncretised with indigenous cults. Several workshops probably existed. We can say that these are anonymous workshops, but they were raised from anonymity by the recognisability and possibility of classification of monuments into several groups based on composition, technical, stylistic and iconographic features. If we take into consideration the importance of the village (particularly its cultic importance), the transit ties, the large number of stone monuments and masonry details, one of the workshops most likely operated in Vašarovine (Marijan 1999–2000: 182). The monuments were regularly made of soft limestone, otherwise widespread in this region, and its specific trait is that it is exceptionally suitable for working but simultaneously resistant to weathering, which made these monuments very durable. One of the quarries, Hrstin majdan, whence this soft limestone was extracted, is located in the Priluka hamlet of Pesin, and it was in use until recently.

What is it that distinguishes the group of so-far discovered stone monument from Priluka, gathered around Vašarovine, as a single workshop group in relation to other monuments from the area of Livanjsko and other, neighbouring fields? We are naturally aware that these are only samples. Nonetheless, even at first glance they are distinguished by their plasticity and the depth of the relief with particular attention to the modelling, the adherence to Roman iconography and the aspiration to copy Classical models (expressed as drapery even in the formation of bodily contours)⁹, the marked connection with oriental cults, all imbued with the spirit and notable quaintness of provincial art, which is

⁹ Spomenike iz Suhače, također s Livanjskoga polja, obilježavaju npr. veća stiliziranost i naglašeniji autohtoni elementi.

¹⁰ Usporedbe radi pogledati Petrincec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 70–71.

¹¹ Prilikom gradnje vodovoda u podnožju naselja u blizini kapelice Sv. Ante navodno se naišlo na temelje arhitekture.

⁸ According to one view, artistic rendering in stone in Delmati native art gradually went from deep-engraving in wood to relief work in stone (Rendić-Miočević 1989); the masonry technique on this relief recalls deep engraving in wood.

⁹ Monuments from Suhača, also in Livanjsko polje, are characterised, for example, by greater stylisation and more marked indigenous elements.

present here with all of its attractiveness in the best light.

Our relief fragment bears the features of precisely this provincial art under the influence of Classical Roman art, and with this in mind we have dated it to before the second half of the third century, which in artistic expression leads to greater stylisation and flatness, i.e. it breaks with the Classical realist art or at least with its imitation (Paškvalin 1994: 311). By analogy with other monuments with similar features from Priluka, Livno and their surroundings, we can generally date it to the second century.¹⁰ This relief fragment possesses certain artistic qualities visible even on such a relatively small segment of the monument. The hand of the mason was steady, he was skilled in masonry techniques and he was familiar with the iconographic models.

In conclusion, we have stated some assumptions on the iconographic portrayal and the possible function of this relief monumental fragment, with arguments based on analogy, thereby fitting into the story of Vašarovine. Nevertheless, we leave open the possibility for further discussion, hoping for new finds directly or indirectly tied to this fragment, in the belief that we have made another contribution to the systematic exploration of Vašarove.¹¹

¹⁰ Cf. Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999: 70–71.

¹¹ Architectural foundations were allegedly unearthed during construction of a water pipeline at one end of the settlement near the Chapel of St. Anthony.

KRATICE / ABBREVIATIONS

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Bojanovski 1970 I. Bojanovski: "Pelva i Salviae. Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije", in V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević & M. Suić (eds.), *Adriatica praehistorica et antiqua: Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 1970, 503–522.
- Bojanovski 1983 I. Bojanovski: "Livanjsko polje u kasnoantičko doba", in B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika Zapadne Bosne (Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine 1)*, Sarajevo, 1983, 179–191.
- Bojanovski 1986 I. Bojanovski: "Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja", GZM 40–41, Sarajevo, 1986, 79–108.
- Čović & Nikić 1983 B. Čović & D. Nikić: "Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna", in B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika Zapadne Bosne (Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine 1)*, Sarajevo, 1983, 87–92.
- Girardi-Jurkić 1996 V. Girardi-Jurkić: "Antički hramovi na forumu u Nezakciju", *Histria Antiqua* 2, Pula, 1996, 81–90.
- Girardi-Jurkić 1998 V. Girardi-Jurkić: "Dva centra carskog kulta rimske Istre", *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998, 23–36.
- Gotovac 1992 V. Gotovac: "Silvanov žrtvenik iz Vašarovina", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30, Zadar, 1992, 51–64.
- Krčmár 1912 J. Krčmár: "Iz Livna", GZM 24, Sarajevo, 1912, 283–293.
- Marijan 1986 B. Marijan: "Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna", GZM 40–41, Sarajevo, 1986, 23–38.
- Marijan 1994 B. Marijan: "Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju", in B. Marijan (ed.), *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno, 1994, 31–41.
- Marijan 2000 B. Marijan: "Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32–33, Zagreb, 2000, 165–186.
- Medini 1984 J. Medini: "Latra – dea Neditarum", in A. Benac (ed.), *Duhovna kultura Ilira (Posebna izdanja Akeademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 67)*, Sarajevo, 1984, 223–243.
- Pašalić 1960 E. Pašalić: *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
- Paškvalin 1986 V. Paškvalin: "Dva reljefa s prikazom boga Libera iz JZ Bosne", GZM 40–41, Sarajevo, 1986, 61–70.
- Paškvalin 1994 V. Paškvalin: "Kasnoantički sepulkralni spomenici pretkršćanskog i kršćanskog doba s područja SZ Bosne", in M. Palameta (ed.), *Napredak. Hrvatski narodni godišnjak za 1995*, Sarajevo, 1994, 307–331.
- Patsch 1906 K. Patsch: "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske pokrajine Dalmacije", GZM 18, Sarajevo, 1906, 151–182.
- Pedišić 1998 I. Pedišić: "Antički sarkofazi u Skradinu i bližoj okolici", in B. Čečuk (ed.), *Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka (Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva 19)*, Zagreb, 1998, 131–142.
- Petrinec, Šeparović & Vrdoljak 1999 M. Petrinec, T. Šeparović & B. M. Vrdoljak: *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Split, 1999.
- Rendić-Miočević 1984 D. Rendić-Miočević: "Umjetnost Ilira u antičko doba", in A. Benac (ed.), *Duhovna kultura Ilira (Posebna izdanja Akeademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 67)*, Sarajevo, 1984, 65–80.

- Rendić-Miočević 1984a A. Rendić-Miočević: "Područje Ridita u ilirskoj kulturnoj plastici (s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike)", in A. Benac (ed.), *Duhovna kultura Ilira (Posebna izdanja Akeademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 67)*, Sarajevo, 1984, 119–132.
- Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević: *Iliri i antički svijet*, Split, 1989.
- Starac 2002 A. Starac: "Skulptura na nadgrobnim spomenicima Istre", *Histria Antiqua* 8, Pula, 2002, 37–51.
- Sergejevski 1928 D. Sergejevski: "Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika", *GZM* 40, Sarajevo, 1928, 79–98.
- Sergejevski 1930 D. Sergejevski: "Epigrafski i arheološki nalasci", *GZM* 42, Sarajevo, 1930, 157–168.
- Sergejevski 1931 D. Sergejevski: "Rimski spomenici iz Livna i Prekaja", *GZM* 43, Sarajevo, 1931, 19–24.
- Sergejevski 1943 D. Sergejevski: "Putne bilješke iz Glamoča", *GZM* 54, Sarajevo, 1943, 116–176.
- Sergejevski 1944 D. Sergejevski: "Nekoliko neizdanih antičkih reljefa", *GZM* 55, Sarajevo, 1944, 1–20.
- Sergejevski 1952 D. Sergejevski: "Kasnoantički spomenici iz Šipova", *GZM* 7, Sarajevo, 1952, 41–57.